

19.68x26.56	1/4	עמוד 44	הארץ - מוסף הארץ	09/04/2015	47367345-9
מיכל גוברין - סופר - 13550					

מיכל גוברין. "חלק מהאלימות הפנימית שטבועה בחברה שלנו נובע מכך שזיכרון השואה הוא עניין לא פתור"

יראה את עצמו כל אדם ואדם

דגל מונף למעלה, צפירה, אמירת "יזכור", "כאן התחנה טרבלינקה", עדויות של ניצולים ושירת התקווה – זוהי המסורת העבשה להעברת זיכרון השואה. האם ניתן לחבר תבנית טקסטית חדשה? ואיך זו אמורה להיראות אחרי שייעלמו מהעולם כל הניצולים? מיכל גוברין ומכון ון ליר איגדו קבוצת מומחים וחוקרים שתנסה ליצור טקס אקטיבי ולא מתקרבן. הניסיון הראשון: ביום השואה שבשבוע הבא

19.74x27.32	2/4	עמוד 45	הארץ - מוסף הארץ	09/04/2015	47367351-6
מיכל גוברין-סופר - 13550					

בכל דור ודור

סיפור יציאת מצרים התאים גם מעצם הפיכתו למיתוס אוניברסלי לשחרור פיזי ורוחני מעבדות, שאינו תובע שחזור מדוקדק, נברני, של מאורעות היסטוריים, אלא נשען על תבנית טקסית שמאפשרת פרשנות משתנה. "האם ניתן יהיה לספר סיפור שיאפשר למודהים איתו לומר 'ראה כל אדם את עצמו כאילו הוא יצא מאושויץ'?" שואלת עונה גר ברין במסמך העקרונות של הקבוצה. הפיילוט של המתווה הטקסי שעליו עבדה קבוצת "העברת זיכרון ובדין" יבוצע השנה לראשונה בערב יום השואה בעשרה מוקדים בארץ. כל התכנסות תכלול כ-30 משתתפים ומנחה. השנה המנחים יהיו מבין חברי צוות הכתיבה והם יתאימו את המתווה לקהילותיהם. בנוסף, החל מערב יום השואה ועד אמצע מאי תורצג במכון ליר תערוכה תחת הכותרת "מהו זיכרון", שהיא במידה רבה סיכום של התהליך שעברה את בוצה בשלוש השנים האחרונות ונועדה "להציג את ריבוי הקולות של הזיכרון".

ומה בנוגע לניצולים, אלו שעדיין בינינו, חדים, כשירים ונכונים לספר? האם תם תפקידם ההיסטורי? גוברין משיבה בשלילה, ומציינת שהתערוכה נפתחת בציטטות מפי שלושה מהם. "לא באנו להמציא את הגלגל, הקשבנו לניצולים. אבל כיוון שהם אלה ששואלים 'מה יהיה אחרינו?' נדרש כאן איזושהו מעבר, מהקשבה לליקחה של הקול. המשאלה היא שלהם – 'תעשו משהו' – ואין לנו לוקוסים לחכות 20 שנה כשהם כבר לא יהיו. החיבור צריך לקרות עכשיו, על קו התפר ליום השואה אסור להפוך ליום העדות, יום שכולו נטוע בעבה. הרי מה היה לנו כסיפור יציאת מצרים? כמעט השמדת עם, אבל המרכז בליל הסדר הוא העכשיו".

השאלה היא אם ה"כאן ועכשיו" לא מוביל לר-טוריקה של כוח צבאי, התחמשות ואיראן.

"אנחנו משתמשים בסדר פסח רק כפלטפורמה של פרפורמנס קהילתי, שהיא הרבה יותר מוצלחת מצד פייה פסיבית בטקס או בסרט. היא מאפשרת לדבר על החיים ולא רק על המוות. אני ינקתי עם חלב אמי את ההתנגדות לקורבניות והדחייה ממנה, ונראה לי שאני חולקת את הרגש הזה עם שאר חברי הקבוצה".

אבל בקבוצה היו גם קולות אחרים. למשל, הרב אהרון שטרן, חבר מערכת "אדרבה", ירחון עולם התשובה, שביקש לתת ביטוי עיקרי ל"תחושת האינ-אוניס בשואה". לדברי שטרן, "הטענה שלי היתה שהחולשה לא קשורה בהכרח לעמדת הקורבן. הרוב רצו לקחת את זה למקומות של חסד, אחריות קהילתית, עזרה הדדית, אבל אני חשבת שראוי להתחיל בשכבה הכי בסיסית של חוסר האונים, שלא קיבלה ביטוי ראוי תחת ההגמוניה של מיתוס הגבורה".

"ביקשתי גם להוכיח שהרדיפות והרצח כונו באופן קונקרטי כלפי היהודים. מכאן נגזרת השאלה – מה בי יהודי? אילו ערכים יהודיים אני משקף? האם היהדות שלי היא היסטורית ותרבותית או באה לביטוי רק במספר על היד? בקהלים רחבים יש ניסיון לטשטש את המרכיב היהודי בשואה, ואני הבעתי עמדה הפוכה".

ד"ר מלי איזנברג, מרצה וחוקרת שואה באוניברסיטת בראיילן, מוסיפה: "היינו מאוד ערים לשאלת הגבולות של האוניברסליזם. האופנה כיום במחקר העולמי היא לתפוס את השואה כג'נוסייד ככלל הג'נוסיידים, ולא לייחס לה מעמד ייחודי. לכן היה בקבוצה ניסיון לקרב את השואה לשאלות עדיכניות של כאן ועכשיו, אבל נוהרנו שלא להקנות את הממד הייחודי והיהודי שלה, שלדעתי מוכרח להיות נוכח".

לדברי איזנברג, המתמחה בחקר השואה בחברה

עלון: איהו

העיצוב הסמלי של מרתף השואה בירושלים (בתמונה) כלל בשנותיה הראשונות של המדינה סבונים שנעשו מיהודים, טליתות מחוללות ועוד. בחלוף הזמן, עזרים ויזואליים גרפיים מעין אלו הוצאו מהתבנית הטקסית המיינסטרימית, אבל גוברין טוענת שברמה המהותית לא חל שינוי במערך הגירויים שמרכיב את מעטפת הזיכרון

צילום: איהו

ליאור חן: "טקס מצעד החיים בפולין (בתמונה) כבר לא מדבר רק על ניצולי השואה אלא נותן ביטוי גם למה שאני, ליאור, מרגיש בחוויה הפנימית שלי כשאני הולך באושויץ, עד שכבר לא כל כך ברור אם זה טקס לציון יום השואה או טקס לציון המסע לפולין"

יד עם הגעתה לארץ, אחרי ששרדה את האקציות בגטו קרקוב ואת המחנות פל-שוב, אושוויץ, בירקנאו, צעדת המוות וכ' רגן בלון, עברה רינה (רגינה) פוזר-לאוב ניתוח פלסטי להסרת המספר שנצרב בזרועה. על רצח בעלה הראשון לא סיפרה לבתה. גם כיצד רצה אחרי משאית הילדים שהובילה לתאי הגזים את בנה הראשון בן השמונה לא סיפרה. כ-20 שנה אחרי מותה החלה הבת, פרופ' מיכל גוברין, סופרת, לעבוד על רומן בשם "השתיקה של אמה", שכתובתו של עודנה נמשכת. "לא יכולתי עוד לחמוק מהחובה לספר את הזיכרון ושגוק, 'לזכור' את מה שמעולם לא חייתי", כתבה גוברין ברשימה מלפני כארבע שנים. את תולדותיה של האם ניסתה להרכיב דרך שיחות עם חברות הצענרשאפט (המניין) שעוד נותרו בחיים, קבוצה של עשר נשים שהעניקו תמיכה הדדית זו לזו; במפגש עם התובע הגרמני במשפט בהנובר שבו העידה אמה נגד אחד ממפקדי גטו קר-קוב; בדוח שהופקד במוזיאון ההגנה עם פירוט של פעילותה לאחר המלחמה ב"הברחת" עשרות אלפי פליטים יהודים לישראל מן האזור הבריטי של גרמניה; ובנבירה בכל ארכיון שעשוי היה להועיל.

בעמלנות ובקדחתנות חיברה שברי עדויות לר-סיסי עובדות וניסתה להפיח חיים באירועים ובד-מויות. אבל הניסיון לארוג הכל לכדי נראטיב כרונולוגי, סדור והרמטי נידון מראש לכישלון וגר ברין נותרה עם השאלה: מה הלאה? "מבין הפירורים התייצב הבדין", כתבה באותו מסמך, "נאחו בתשליל העמום של מצבורי הרגש שהועברו. פריצה הכרחית של דמיון כדי להשלים את החסר... כוח ההזדהות איפשר ליצור רצף, אפילו אם חל-ק, בין השם ובין הכאן ועכשיו".

המסע הפרטי של גוברין התנקו לשאלה אחת עיקרית על המתח שבין זיכרון ובדין, אך היא סבורה כי הוא מציב שאלות מכוננות לגבי מכלול תהליכי העברת הזיכרון. שכן בראייה קולקטיבית, בלכתה של אמה נגרע עוד מספר ממצבת הניצולים, בתוך שעון החול שאוול במהירות לקראת היעדרו המוחלט של דור העדים.

לפי הקרן לרווחת נפגעי השואה, בישראל חיים כיום כ-190 אלף ניצולי שואה. לדברי מנכ"ל הקרן, ריי קלינסקי, "מספר הנפטרים באופן טבעי עולה מדי שנה. לפי התחזיות שלנו, ב-2025 יהיו בישראל כ-70 אלף ניצולי שואה בלבד, בעלי יכולת תפקוד מוגבלת מאוד. בהתחשב בכך שכבר היום הגיל הממוצע הוא 85, אני מניח שמדובר בשנים בודדות עד שכולם ייעלמו".

תובנה זו הניעה את גוברין לפנות למכון ון ליר בירושלים, שנתן לה אור ירוק לגבש קבוצה שתנסח תבנית טקסית חדשה להעברת זיכרון השואה. הקבוצה כללה חוקרים מדיסציפלינות שונות, אנשי דת ורוח, פסיכולוגים, חוקרי מוח, היסטוריונים ואמנים. לצד תוארו הפורמלי, כל חבר גילם גם תפקיד מגורי (חר-דים, מורחים וכ'). גוברין אינה מתנצלת על הקטלוגיות. "רצינו לגבש משהו שידבר לכולם ושיכיל את ריבוי הקולות בהווה, כאקט תיקון להזדהה ההדדית שבה כל אחד החזיק בזיכרון משלו ולא נתן מקום לאחר".

הם נפגשו שם אחת לחודש ובתום שלוש שנים יצרו מתווה לטקס שאמור להיות חווייתי ולעודד את משתתפיו לגלות מעורבות אקטיבית, במודל שמכרסס על סעודת ליל הסדר. "הכוונה לסצנריו לא פרו-נטלי, שיבוצע על ידי המשתתפים עצמם ויובל על ידי מנחה, בתפקיד עורך הסדר. המתווה הוא מודולרי וכל קהילה יכולה לבחור את הטקסטים המתאימים עבורה, כשיש מקומות שבהם שרים ומקומות שבהם האנשים מוזמנים לדבר ולשתף".

19.68x26.79	3/4	46	עמוד	הארץ - חוסף הארץ	09/04/2015	47367358-3
מיכל גוברין-סופר - 13550						

שואה 2015 עיצוב הזיכרון

החרדית, אחד האתגרים בקבוצה היה למצוא דרך לתת לאוכלוסייה זו קול במתווה הטקסי, אבל בלי להרחיק ציבורים אחרים. "במקרים רבים החשיבות העיקרית הייתה במה לא להכניס. לדוגמה, העמדה שלי הייתה שלא רצוי לכלול טקסטים שקוראים חניגה על מקומו של האל בשואה. כי אם בשם ריבוי הקולות נגרום לציבורים מסוימים רתיחה – חיבלנו במטרתנו".

קשת הפצעים

במתווה הטקסי נכללים טקסטים כבדי משקל, ובהם כמה פסקאות מתוך יצירתו של סטפן צוויג "העולם של אתמול" שעוררו התפלמסות ממושכת, אבל בקבוצה היה ערים גם לאזכורים תרבותיים עדכניים יותר. הבולט שבהם הוא הפרק בסדרה "זוגרי אימפריה" שבו אב המשפחה בבר, בגילומו של משה איבגי, מסרב לעמוד בצפירת יום השואה עד שלא יוכרו "יום המעבדות". אל מול השואה העמיד כבר נכבה מרוקאית, שמחוללה הם אשכנזים ("וואוויים"): "הם הרסו לנו את החיים... כשאנחנו הגענו לארץ את כל העצבים על מה שעשו להם הגרמנים הם הורידו עלינו". המסרים הפולחניים והדיון הציבורי שעורר הפרק תפסו את הקבוצה בשלב הליטושים האחרונים של גיבוש המתווה, אך בכל זאת תבעו עיון מחדש ב"סוגיה המרחיבה", שגם כך תפסה נתח עיקרי בדיונים.

איונברג, המשמשת גם אחראית כנסים מדעיים במכון משואה לחקר השואה, מספרת כי "מחקרים שנעשים במכון מדי כמה שנים בקרב סטודנטים מעלים שהשואה היא אצלם המרכיב הדומיננטי ביותר בהבניית הזהות הישראלית. לפני מגורים בארץ, צה"ל או שבת. לכן לפרק ב'זוגרי אימפריה' היה אפקט מערע. בקבוצה רצינו לשלב טקסטים שיכולים לעורר דיון גם אצל מי שהמרכיב הביורגרי לא משחק אצלו תפקיד, שהדברים לא קרו לפני משפחתו ספציפית, והיה ניסיון להרחיב את נקודת ההתייחסות מהמוקד המזרח-מרכז אירופי. ובכל זאת, אי אפשר להתעלם מכך שהמאסה של האירועים קרתה באותם אזורים. צריך להיזהר לא לחטוא במיסטיפיקציה ובשטוש של השואה רק כדי למצוא חן".

גוברין, למרות ואולי בגלל ההיסטוריה המשפחתית שלה, דווקא הובילה קו שנועד "להפקיע את השואה מהמגזר האשכנזי". לדבריה, "הפקעה" זו עוררה לא מעט אמוציות, משהי עברי המתרס. "כשהתחלנו להפיץ את הטיוטה, היה מי שטען נגדנו שנתנו מקום מוגזם לזיכרון המזרחי, בעוד שקול מזרחי התבזבז קיף אותי על כך שהעמדת את האבל שלו בצל הכאב שלנו, והביע חשש שמעצם החיבור לשואה, הפצע המרחיב ימוער וייעלעל". מספרת גוברין.

בגרסה הנוכחית של המתווה מקבל הקול המזרחי ביטוי סגנוני עשיר למדי באמצעות שילוב טקסטים בלדיניים, ציטוטים של רבנים מזרחיים, שירים כמו "אצל לנו בכפר טהרא" על היהודים האבודים של הרי האטלס וגם "כשהלב בוכה" שכתב יוסי גיספון ומבצעת שרית חדה. מרכיב משמעותי יותר הוא טבלה שכותרתה "אוכ-לוסיית הקהילות היהודיות במדינות ערב לפני מלחמת העולם השנייה ולאחר גלי העקירה וההגירה", אשר מראה את התרוקנותן של קהילות מרוקו, אלג'יריה, תוניס, לוב ומדינות נוספות בצפון אפריקה. טבלה זו מופיעה מיד לאחר "טבלת החורבן והאובדן", המוכרת בהרבה, שמספקת פילוח של ששת המיליונים לפי מדינות מוצאם, ובכך מעלה שאלה בלתי נמנעת: האם ניהלנו להתייחס בכפיפה אחת לאלו שנשלחו לתאי הגזים ולאילו שנשלחו לכיסי עוני ומצוקה בפריפריה?

ליאור חן. "מלחמת יום כיפור גרמה לכך שאנשים יכלו לפתח הזדהות עם אלו שהיו 'סתם ניצולים'"

לוחמי הגטאות באיסוף חומרים על המחותרת ההונגרית והתנגדותה לנאצים, שלא הייתה מזוינת אלא התמקדה באיתור נתיבי בריחה, הדפסת תעודות מזויפות ומציאת מקומות מסתור לבודדים ולקבוצות. עבודת הליקוט של גולדפרב לבשה במהרה צורה של מרד – במיתוס של מרד גטו ורשה.

"בכלל לא חשבנו על מרד, אמרנו לחפש דרכי הצלה... היה סיכוי שחלק מיהודים יינצלו... בוורשה לא היה שום סיכוי להצלה", צוטט גולדפרב במחקרה של אפרת קנטור, הסוקרת את עיצוב הזיכרון הקולקטיבי בקיבוץ המאוחד. כעבור שנתיים, לאחר נפילת בנו במלחמת יום הכיפורים, הוזמן גולדפרב לשאת את הנאום המרכזי בנאום בטקס בלוחמי הגטאות. כפועל יוצא, קיבלה המחותרת ההונגרית דריסת רגל בשיח, שההגמוניה הקיבוצית התקשתה בתחילה לעכל. "הקבוצה ההונגרית, שהתאפיינה באמצעות פעולות הצלה וביקשה להיכנס אל הזיכרון באמצעות עיכוב המושג 'העמידה על הנפש' לא התקבלה בקלות לזיכרון התנועה", כתבה קנטור.

גוברין חריפה יותר בניסוחיה: "הגבורה של המתרת ההונגרית, שהבריחה יהודים מעבר לגבול, לא זכתה לאותם יחסי ציבור כשם שזכתה למשל הפורמולה האומללה של אבא קובנר בגטו וילנה עם 'אל נלך כצאן לטבח': הצעירים בורחים מהגטו ומפקירים את הוריהם להשמדה בטוחה.

"במשך שנים השיח המרכזי מחק את המסביב ועסק רק ביהדות מזרח אירופה. לקח זמן עד ששימשהו דיבר על צרפת, על איטליה. 20 שנה חלפו עד שתי רגמו את פרימו לוי. ההגמוניה הייתה של תנועות הנוער שהקימו את יד מרדכי, את לוחמי הגטאות ובאמצעות הניכוס הזה, הם איפשרו לספר סיפור אחד – סיפור המרד המזויני – ומבלי להמעיט בערכו, לבעדיות ולשיטיות היה מחיר".

איזה צורך מילא הנראטיב האחד הזה? "באמצעות תולדות הטקסים אפשר לעשות פסיכואנליזה של החברה ואתה רואה איך הכל עובר דרך הפילטרים של צו השעה. יש מסכת מדיהמה שערך אהרן מגד ובה מופיעות קריאות נוסח: 'יהודים התגוננו בנשק' ו'לאשר יחסר הנשק – יניף קרדום'. כאילו שבאמת אפשר. אבל שלוש שנים אחרי רבגן בלזן מגיעה מלחמת השחרור, ולאף אחד אינן זמן לדיבר על גבורה של אשה שחילקה פת לחם – צריך לוחמים. במתווה שהכנו יש הרחבה של מושג הגבורה. קראנו לפרק 'להיות איש' ומנינו רשימה של דרכי עמידה והתקוממות – מי שלימה, מי שהתפלל, מי שצייר פורטרטים של האנשים שסביבו, מי שתיעד. כל אלה הם אקטים של גבורה שאינה בהכרח מזוינת".

גוברין, מצדה, מסרבת להשתתף במשחק "מי סבל יותר" אלא מבקשת לשוב לנקודת הבסיס – קהילה שהייתה ואיננה עוד. "גם אם לא היה שם רצח, היתה עקירה, היתה טראומה, יש פצע. גם יהודי ברית המועצות או אתיופיה הם חלק מנראטיב העקירה או העזיבה. כולנו ילדי עקורים או ניצולים. אני בטוחה שיעלה עלינו קצף רב, אבל אם נתקף זו הוכחה לכך שהצלחנו לגעת בנקודת הרתיחה, בלב. זה בדיוק הרעיון, לעשות כירורגיה של הפצע".

הגיבורים שבצל

הקבוצה של ון ליר היא לא הראשונה שמנסה לצרף את הקול המזרחי לחטיבת הזיכרון של יום השואה. מגמה זו תופסת תאוצה במחקר ובספרות, וביטוייה המוכר והעדכני ביותר הוא הרומן של יוסי סוכרי "בנגאוי-ברגן-בלזן" שיצא לאור ב-2013 ועורס בחוויית השואה של יהודייה לובית. אם להיצמד להקשר הטקסי, התקדים המפורסם ביותר הוא זה של בית הספר קדמה בתל אביב שמנהלו, סמי שלום שטרית, ביקש לאתגר את השבלונה הטקסית של יום השואה ולפיכך החליט ב-1995 כי לצד שישה גרות שמייצגים את ששת המיליונים יודלק נר שביעי, לזכרם של כל הנרצחים בהשמדות עם. המהלך עורר סערה ציבורית.

ניסיונות נוספים, מקומיים, נעשו בקיבוץ בית השיטה, שב-1997 ייחד את טקס יום השואה ליהדות צפון אפריקה, ובמכון שכטר למדעי היהדות שקיים טקס בעל כותרת דומה בשנה שעברה. גם הומנתו של שר הפנים לשעבר אלי ישי לשמש אורח הכבוד בטקס ביד מרדכי ב-2011 נחשבת לציון דרך בכינוס של הנראטיב המזרחי תחת מטריית הזיכרון.

דוגמאות אלו נוספות נכללות במחקר רקע שביצע עבור הקבוצה ליאור חן, דוקטורנט לאנתרופולוגיה באוניברסיטה העברית, ובו מובאת סקירה היסטורית של טקסי יום השואה – מהטקסים הראשונים שהתקיימו במחנות העקורים, דרך הטקסים הקיבוציים שהיו דומיננטיים מאוד בשנותיה הראשונות של המדינה ועד הטקס הממלכתי ביד ושם ויוזמות אלטרנטיביות בנות זמננו. המחקר נגע הן בהשתנות הסגנונית של הטקסים והן בתכנים, וניתן לחלץ ממנו לא מעט תובנות ביחס לשינויי עומק חברתיים שהתחוללו בישראל לאורך השנים.

חן מציין, למשל, שלניסיון לתת מקום לקהילות המגרב קדמה הרחבה של נראטיב הזיכרון בתוך אירופה, משום שבשנים הראשונות הטקסים התמקדו כמעט אך ורק בחורבנה של מזרח היבשת. הוא מביא כדוגמה את סיפורו של צבי גולדפרב, ניצול ממוצא הונגרי ואיש קיבוץ פרוח, שב-1973 החל לעבוד בבית

19.68x27.04	4/4	47	עמוד	הארץ - מוסף הארץ	09/04/2015	47367380-8
מיכל גוברין-טופר - 13550						

האובססיה של הזיכרון

במחקר ההיסטורי של חן מצוין כי לצד הטקסים הנתונותיים, בשנותיה הראשונות של המדינה התקיים גם טקס ממלכתי במרתף השואה בירושלים במעמד שר הדתות, נציגי הרבנות הראשית, ניצולי שואה והציבור הרחב. ב-1951 נכחו בטקס כ-20 אלף איש וצביונו האמוני בא לידי ביטוי בקריאת פרקי תהילים וקדיש, לצד שירת "אני מאמין". העיצוב הסמלי של המרתף כלל סכונים שנעשו מיהודים, טליתות מחורללות ועוד. בחלוף הזמן, עזרים ויואלים גרפיים מעין אלו הוצאו מהתבנית הטקסטית המיינסטרימית, אבל גוברין טוענת שברמה המהותית לא חל שום שינוי במערך הגירויים שמרכיב את מעטפת הזיכרון. "העברת הזיכרון כפי שהיא נעשית במוזיאון אוש" וויץ, למשל, שמתמקדת בתהליך ההשמדה, היא פסי-בית-אובססיבית ולמעשה מעלימה את האנשים שהיו בתוך המחנה. רק התהליכים, התעשייה של ההרג, הנעליים שנשארו, המשקפיים. מחנות ההשמדה הם אנדרטה לרוע, שבה העיסוק הוא אך ורק בספקטקל של המוות, בייסורים. אני חושבת שיש בזה משהו פרוורטי, פורנוגרפי. בשואה היו שלבים רבים של התמוטטות עולמות, שאינם מתנקזים בהכרח לרגע להכניסה לתאי הגזים. האובססיה של הזיכרון גרמה לכך שבלעדי הנגיעה בהארד-קור, כאילו אין רגש. ויש אתכם, שבמשך שלוש שנים התעסקתם בזה כרון. אולי המהלך הנכון הוא לנסות להיפטר מהאובססיה במקום לחפש לה מסלולים אחרים? "זה לא עובד עם אובססיה. היא לא נעלמת אלא רק מחששת נתיבים חדשים לוחל דרכם. אני חושבת שחלק מהאלימות הפנימית שטבועה בחברה שלנו נרבע מכך שזיכרון השואה הוא עניין לא פתור, שלא הגיע לנקודה קתרטית. אם לא נפרק את הזיכרון למשהו שנטוע בחיים, שאפשר לצמוח דרכו, נמשיך להיות תקועים. אחרי 70 שנה הגענו לשלב שבו אפשר לנתק את הקשר הגורדי שבין הזיכרון לבין רגעי האלימות והנקודה הרתחת של הוועדה, ולמצוא דרכים לעבד אותו. כך עובד התהליך הניורולוגי והנפשי של פוסט-טראומה: הבניה של השכר ואו משמוע שלו".

איך ממשמעים?

"מתמודדים עם מה שרלוונטי להווה. התמודדות עם גילויים עכשוויים של רוע, של היסחפות קונפורמית, של ציות לפקודות לא מוסריות, של גלענות והדרה. במסגרת הגיבוש של המתווה נפגשו למשל עם פליטים ומבקשי מקלט. זה דיון שבהחלט שווה לעורר – איך אנחנו, כילדים של ניצולי שואה, מתייחסים אליהם. אנחנו מבקשים להפקיע את יום השואה מיום שכולו גלורייפיקציה של השמדה ולחשוב מה אפשר לקחת ממנו האלה, מה המשמעויות שלו. לצאת מהקביעות של סגידה למוות".

הרעים לא מדברים

קבוצת ון ליר היא לא הראשונה שמנסה לחתור תחת המוסכמות הטקסטיות שמדברות בקולו של הממסד. בשנים האחרונות בוחרות קבוצות שונות בציבוריות הישראלית לקיים התכנסות ייחודית ומצומצמת בדרכן. שהרה בלאו היתה החלוצה, כשב-1999 יזמה את טקס יום השואה האלטרנטיבי בתיאטרון תמונע בתל אביב, מסורת שמוסיפה להתקיים. הערב מורכב בדרכו כלל ממסכת של מונולוגים, מיצגים או קטעי משחק של אנשים או אנשי רוח, וגם כאן הרעיון הוא לקשר בין זיכרון העבר לסוגיות אקטואליות ולשכור את השטנץ היגוני-דיכאוני.

אלא שבניגוד לנוסחת "ליל הסדר" שמציעה הקבוצה של ון ליר ומעודדת השתתפות פעילה של כל הנוכחים, בתמונע נשמרת המחיצה בין מי שמופיע למי

שמוזן. הבדל מהותי אחר נעוץ ביומרות של המארגנים; אנשי ון ליר, מקווים להפיל את אבן הדומינו הראשונה שתחולל בסופו של דבר שינוי קונספטואלי כולל, ואילו בלאו הבהירה בראיונותיה לתקשורת ש"הטקס האלטרנטיבי לא נועד להחליף את הטקסים הממלכתיים, אלא מהווה את הקומה השנייה של הויתרון". הכוונה בון ליר היתה ליצור פורמט לטקס שונה, אך לא אלטרנטיבי, וכדי לקלוט לטעמים של קהלים רחבים שולבו בטיטה הראשונית שירים קאנוניים כמו "שריפה אחים שריפה", "כאן התחנה טרבלינקה", "שיר הליכה לקיסריה" ועוד. בגרסה הבאה הוצאו רבים מהם מהמהלך השוטף של הטקס, והפכו ל"קריאת רשות". גוברין: "הכוונה היתה לגרום תחושה נוחה לקהילות שנחשפות לנושא בפעם הראשונה. באופן טבעי, כל אחד מאנשי הקבוצה משך לכיוון אחר בעקבות התגובות, והתחושה שזה מאוד מנפח את כל העסק, רוב השירים הועברו לשירון שיצורף כמסמך נלווה". בסופו של דבר, במעד לניסיון לשמור על כבודם של נכסים תרבותיים ניכר בכל זאת מאמץ להרחיב את היצע הטקסטים המזוהים עם זיכרון השואה. כך, בתפקיד יומנה של אנה פרנק נמצאים יומניהם של אווה הימאן, נערה הונגרית שנרצחה באושוויץ, ויומנו של יצחק רודושבסקי, נער מגטו וילנה שנורה למות בפואנא, ויש גם שירים של שלמה ארצי, לאונרד כהן ודן פגיס.

אחת ההחלטות העקרוניות שקיבלה הקבוצה, היא לא לשלב במתווה אף טקסט נאצי. היטלה, הימלה, גבלס ודומיהם נעדרים אפילו מהפרק שכותרתו "הרוע", במטרה להפשיט את הנאציזם מסמניו הקונקרטיים, ההיסטוריים, ולהציגו כתמרור אזהרה. "החלטנו לא לתת פתחון פה לרעים", אומרת גוברין

פרויקט נוסף ששואף להעמיד אלטרנטיבה לטקס סים הממלכתיים הוא "זיכרון בסלון", שייסדה עדי אל-טשולר ב-2010 ונועד לתורן לבני הדור השלישי את זיכרון השואה באופן בלתי אמצעי. החטיבה העיקרית של ערבי "זיכרון בסלון", שמתקיימים בבתים, בכיתות או בחללים ציבוריים, היא מפגש עם איש עדות. אחד ריו מגיע קטע מעבר אמנותי (סרטון, נגינה, שירה בציבור וכיו"ב) ובסופו מתקיים דיון מונחה מתוך רשימת נושאים שמופיעים באתר הפרויקט כמו "שימוש בודגון שואתי" (על חזירתם של ביטויים "שואתיים" לשפת היום-יום), "מהי גזענות", "חסי ישראל-גרמניה" ו"שואה יש רק אחת" (מה אנחנו יודעים על רצח העם בארמניה, רואנדה או יוגוסלביה). גם "זיכרון בסלון" פורם את הארשת הממלכתית שנכרכה ביום השואה, אך ההבדל העיקרי בין הקבוצות נעוץ בכך שהעוגן של "זיכרון בסלון" הוא אותו מפגש עדות, בעוד שבון ליר כבר נערכים לעולם ללא ניצולים.

אחת ההחלטות העקרוניות שקיבלה הקבוצה, היא לא לשלב במתווה אף טקסט נאצי. היטלה, הימלה, גבלס ודומיהם נעדרים אפילו מהפרק שכותרתו "הרוע", במטרה להפשיט את הנאציזם מסמניו הקונקרטיים, ההיסטוריים, ולהציגו כתמרור אזהרה שעשוי להישנות בכל זמן ובכל מקום. "החלטנו לא לתת פתחון פה לרעים", אומרת גוברין.

שאר חלקי הטקס, כאמור, מתכתבים עם טקסטים מוכרים ומסורות קודמות, שהמחקר של חן מאפשר התבוננות באבולוציה שלהן. למשל, בטקסים הראשונים שקוימו במחנות העקורים לאחר המלחמה, הוצב לצד הדגל הצינור, כרות "עם ישראל חי" ונרות ויכרון, גם דגל ארצות הברית, כעדות למעורבות הממשל האמריקאי במחנות. בקיבוצים נהגו ללקט פרחים בשבוע שלפני יום השואה ולהביאם לטקס, ולעתים גם לסיים את העצרת בשירה בציבור. אבל מנהגים אלה שנמוגו הם בבחינת שינויים מינוריים, סגנוניים בעיקרם, בתוך מסכת עמידה וקשיחה למדי שנשענת על אותם ריטואלים: הורדת הדגל, צפירה, הדלקת אבן קת וזכרון, "אל מלא רחמים" ו"התקווה", שביניהם משובצים קטעי קריאה ושירים.

גם הטקסים בבתי הספה, שמתקיימים החל מחזקת קת יום הזיכרון לשואה ולגבורה ב-1959, מאופיינים בכיוון ערכי-אידיאולוגי ברור, ונועדו בראש ובראשונה להדגיש את חשיבותה של מדינת ישראל באמצעות שרטוט הקשר שבין הקורבן לתקומה והדגשת המרכיב הלאומי. חן טוען במחקרו שבשלהי שנות ה-60 ובראשית שנות ה-70 הובילו שורה של אירועים ביטחוניים – מלחמת ההתשה, חטיפת מטוס סבנה, מלחמת יום כיפור, הטבח במעלות – לפרימה מסוימת של נראטיב הגבורה. "תחושות חוסר האונים מפני הטרור והמלחמות גרמו לכך שאנשים יכלו לפתח זהות עם אלו שהיו סתם ניצולים, שלא בהכרח השתתפו במרד כזה או אחר, שפשוט שרדו כתנאים קשים ואפילו אלה שכביכול הלכו 'כצאן לטבח'", אומר חן, "ואז אנחנו רואים שינוי כלשהו גם בטקסים בבתי הספר, שנעשים קצת יותר אישיים ומסמנים כיצבורים, למשל, גם ילדה שנקשרה לכוכה שלה".

חזווי מנב"ל עדכניים של משרד החינוך מאשררים את אותם מסרים שהונהגו בשלהי שנות ה-50, אבל מעודדים מתן ביטוי גם לסוגיות "אנושיות, ערכיות ומוסריות". לבתי הספר ניתנת האפשרות להעמיד את הטקס כסימן נראטיבי כלשהו כמו "אמונה בשואה", "החיים בגטו", "התנגדות", "האשה בשואה", וכן מצייין שיכלל שבית הספר יותר אליטיסטי כך יש יותר פתח לדימויים מורכבים ופלורליסטיים. מאז החלו למסעות לפולין ב-1987, הטקס ביום השואה מהווה חלק קטן בלבד מן המעטפת הטקסטית, ששיאה במסע עצמו. "הטקס בפולין כבר לא מדבר רק על ניצולי השואה אלא נתון ביטוי גם למה שאננו, ליאור, מרגיש בחוויה הפנימית שלי כשאני הולך באושוויץ, עד שכבר לא כל כך ברור אם זה טקס לציון יום השואה או טקס לציון המסע לפולין", הוא מעיר בסרקוזם. הביקורת של גוברין על "תעשיית פולין" עקרה נית יותר "מייקמנו את הרוע בפולין, במחנות, והוצאתנו את גרמניה מחוץ לעסק. גרמניה זה גוד טיים. במקום לנסוע לברלין, להתמודד עם הגרמנים, עם התרבות שקרסה – הולכים אוטומטית למקומות של המרטירולוגיה.

"בדור שלי לא עשו מסעות לפולין, אני נסעתי לבד. לא אשכח שאחרי אושוויץ הדחף המיידי שלי היה ללכת לאיזו מסיבה שהומנת אליה. לכן אני לחלוטין טין מבינה את החברה מהתיכון שאחרי הסיוורים במחנות חזורים למלון ושותים אלכוהול. בן אדם צריך להתפרק, להרגיש את החיים, את הגוף, לא לשבת כל היום עם נר וזכרון. אני מגיעה מההארד-קור, עד גיל 12 בכלל לא ידעתי שאבא שלי 'היתה בשואה' ושהיא קשורה לטקס הזה בבית הספר. ובכל זאת, לא חונכתי על התפיסה שצריך להיאחז בוועדה. אני מאמינה שמתחת למעטה של המועקה, ההדחקה, מתחת למה שמנוסח ומדוקלם ומשונן, יש אנרגיות מדהימות. הגיע הזמן לתת להן לפרוץ".